

Sprog i Norden

Titel: Synspunkter på Erik Wellanders ”Riktig svenska” – dess inverkan på språkbruk och attityder

Forfatter: Margareta Westman

Kilde: Sprog i Norden, 1990, s. 5-16

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Nordisk språksekretariat

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Synpunkter på Erik Wellanders ”Riktig svenska” – dess inverkan på språkbruk och attityder

Av *Margareta Westman*

Boken *Riktig svenska* utgavs 1939 och blev mycket snart den dominerande handboken i svensk språkriktighet. Den användes i lärarutbildningar åtminstone på 1940-, 1950- och 1960-talen, men hade också stor spridning utanför de akademiska kretsarna. Den kom ut i flera upplagor, varav den fjärde och sista så sent som 1973. (I fortsättningen hänvisas till första upplagan med RS och till den fjärde med RS 1973.)

Eftersom boken har varit så välkänd och så spridd har man tagit för givet att den haft en stor betydelse för bruket av det svenska standardspråket. Vilken sorts inflytande handboken egentligen har haft kan vara intressant att diskutera ur många aspekter. Jag ska här ta upp några som tycks mig viktiga.

Språknormers olika dimensioner

För att resonera om olika slags inverkan på språket skulle jag vilja använda den uppsättning normbegrepp som språkfilosofen Renate Bartsch i Amsterdam har utvecklat i verket ”Norms of Language” (1987). Tillämpningen av begreppen på svenskt språk är naturligtvis min och bör inte belasta Bartsch.

Alla former av språk styrs av konventioner eller system av språknormer. En norm i sin tur består av ett innehåll och en regel av en viss karaktär, som uttrycker om innehållet är t.ex. obligatoriskt eller frivilligt. Tillsammans bildar innehåll och regelkaraktär en normkärna. Språknormer behöver inte vara formulerade för att fungera som normer.

I ett samhälle manifesterar sig språknormerna på flera olika sätt; det finns flera normdimensioner.

- 1) En norm kan *praktiseras* i en språkgemenskap, dvs. i en given situation gör man som normen säger. Det är en norm man *följer*. Det faktiska språkbruket styrs alltså av sådana normer.
- 2) En norm kan *vara accepterad* i en språkgemenskap, dvs. i en given situation är den en norm man använder för att rätta sig själv och andra. Det är en norm man *tror sig följa* eller *vill följa*.
- 3) En norm kan *ha giltighet* i en språkgemenskap; en sådan norm har man rätt att hänvisa till som skäl för sitt beteende och för kritik av beteenden. Det är alltså en norm man *bör följa*. Det är egentligen endast normer i denna dimension som brukar kallas för språknormer.
- 4) En norm kan *vara berättigad* i en språkgemenskap om den är förnuftig med hänsyn till en högre norm eller ett högre värde i gemenskapen.

Självklart är att de allra flesta normerna i skriftlig standardsvenska är såväl praktiserade som accepterade och giltiga och därmed berättigade.

Normer som är enbart praktiserade utan att vara accepterade eller giltiga kan ofta vara omedvetna. Detta gäller i synnerhet normer för talspråk.

Ett exempel på normer som är accepterade utan att nödvändigtvis ha giltighet i den mening som avses här, erbjuder kanske modeorden. Ett barn kan t.ex. skratta åt sin mormor för att hon använder det i hans öron löjliga ordet *rullbräda* när «alla säger *skejtård*». Mormodern kan svara att man bör tala svenska och därför (giltig norm) säger hon för sin del *rullbräda*. Ett annat fall är när nybörjare på ett yrkesområde snabbt accepterar och försöker lägga sig till med yrkesjargongen och börjar använda den även i sådana situationer där det språket inte alls bör användas, inte är giltig norm.

I fråga om normers berättigande måste man för standardspråkets del skilja mellan det berättigade i att alls ha ett standardspråk, och att ha just den standard som man har.

Alla de här dimensionerna är sociala realiteter. Olika normer har också olika domäner för dessa dimensioner. Det in-

ser man lätt om man tänker t.ex. på domänerna för standard-språk och för vardagsspråk. De som har standardspråkets normer som giltiga normer är betydligt fler än de som använder dem i praktiken. För vardagsspråket är förhållandet snarast det motsatta, dvs. de som praktiserar vardagsspråknormerna är många fler än de som har dem som eftersträvansvärda normer. Språkkritik går i regel ut på att få någon att följa accepterade och giltiga normer. Det gör att den sällan går i riktningen från standardspråk till mer vardagligt språk; det är inte vanligt med uppmaningar om att använda fler talspråkspartiklar som *va* eller *ju* till exempel. Detta innebär att standardspråket närmast kan uppfattast som ett orienteringsmål mera än ett klart avgränsat språkbruk.

Vad innehåller Riktig svenska?

När Riktig svenska kom ut 1939 hade Erik Wellander arbetat med den alltsedan han fick ett uppdrag av Svenska Akademien 1924 att göra en bok om språkriktighet. Inom akademien ville man få ett komplement till sin ordlista och man ansåg «att det i allmänhet stod illa till med språkbruket i landet» (ur brev fr. B. Svensén 1989, Svenska Akademien).

Det språk boken skulle gälla och gäller är naturligtvis det skriftliga standardspråket, normalprosan eller «det vårdade skriftspråket»; benämningarna skiftar. Boken vänder sig både till allmänheten och till lärare.

Man kan ställa sig flera frågor i detta sammanhang.

För det första, var inte standardspråket redan tillräckligt väl beskrivet för att alla de som hade accepterat det, och för vilka det var giltigt, skulle kunna praktisera det? — Det var det naturligtvis inte. Inget standardspråk är väl fullständigt beskrivet ens i sådana avseenden som kan behövas för infödda språkbrukare.

För det andra, syftade Wellander till en fullständig beskrivning av sin tids standardspråk? — Det gjorde han inte. Själv säger han i förordet dels att uppdraget visat sig kräva mycket mer arbete än han först trott att han skulle behöva för att «kunna komma till klarhet om rådande språkbruk», dels att handledningen är en «orättvis spegel»: «Syftet är att påpeka

de vanligaste *felen* i detta språkbruk och visa på utvägar att undvika dessa. De olika språkliga företeelserna tagas sålunda upp endast i den mån de visat sig oftare ge anledning till fel, och de behandlas blott så långt det synes nödvändigt för klargörande av dessa fels uppkomst och art.» (RS:X.)

Wellander har koncentrerat sig till att på 800 sidor klargöra bara sådana normer som man ofta bryter mot. Han tar alltså upp normer som han menar vara giltiga men inte tillräckligt praktiserade. På så vis skiljar sig denna framställning från vad som brukar anges som syfte för deskriptiva grammatiker, vilket ofta anges vara att beskriva den språkliga praxisen.

För det tredje kan man fråga sig om Wellander på de valda punkterna gjorde en «korrekt» beskrivning av standardspråket.

Olika delar av Riktig svenska har lite olika karaktär med avseende på regler och normer. Där finns rent tekniska språkregler, såsom:

Genitiven *dess* hör till det singulara *den, det* och kan icke syfta på ord i pluralis (RS:228; RS 1973:119). (Ett absolut bud.)

Pronomet *själv* är böjligt, det bör i neutrum heta *själv*, i pluralis *själva* (RS:232; TD 1973:122). (En stark rekommendation.)

Där finns också semantiska och pragmatiska stilregler under rubriker som «Tankereda och uttrycksskärpa (RS 1973: Tankereda) eller «Uttrycksfullhet» (RS 1973: Stilistiska figurer):

Framför allt bör man akta sig för att använda samma eller till innebörden närstående ord i överförd och i egentlig betydelse om vartannat. *Maria Stuart bibehöll under hela rättegången fattningen och tappade huvudet först sedan hon lagts på stupstocken.* (RS:648).

Ett vårdslöst bildligt bruk av ord för olika kroppsdelar blir på grund av jämförelsens påtaglighet lätt löjligt. *Med den*

ena foten stod han kvar inom hedendomens rämärken, med den andra hälsade han kristendomen välkommen. (RS:650.)

Just så hade väl ingen läsare tänkt att skriva. För vilka kan då regler av den senare typen anses vara anförda? Det kan vara lärarna Wellander har tänkt på här, eller kriorätterna i vidare betydelse, i förvaltning och domstolar. Exempelen visar prov på sådant som den skrivande ofta inte märker själv när han är helt inne i sin givna tankegång men som en läsare lätt kan slås av.

Frågan om Wellander gjorde en korrekt beskrivning av standardspråket kan också formuleras så här: Vilket standardspråk beskriver han i förhållande till tidigare? Var han en normskapare eller en normförstärkare och normspridare?

Viss ledning får man av vad han själv säger i förordet (RS:IX): «Så långt härdvunnen uppfattning inom grammatisk, stilistisk och psykologisk litteratur synts mig tilfredsställa vanliga praktiska behov, har jag undvikit att föra fram egna meningar.» Även hans uttryckta värderingsord kan ge ledtrådar till hans uppfattningar. Sina negativa värderingar uttrycker han med ord som *ologiskt*, *vårdslöst*, *fult*, *klumpigt*, *löjeväckande* och han talar om *fåfänga*, *okunnighet*, *oskick* och *slapphet* hos skribenterna. Sina positiva värderingar uttrycker han med ord som *vårdat*, *smidigt*, *omsorgsfullt*, *bildat*, *smakfullt*, men hans verkliga honnörsord är *klarhet*, *korthet*, *enkelhet*, *begriplighet* och *tanqueskärpa*. Hans krav på tanqueskärpa gör att han till och med kan kritisera själva språket:

Språket har sina nycker, som äro historiskt förklarliga men logiskt mindre tillfredsställande. I dag om en vecka heter *i dag åtta dagar*, men i dag om två veckor heter *i dag fjorton dagar* (RS:212, 527).

Han klandrar också uttryck som *gå tätt efter varandra*; *bo ovanpå varandra* etc. Någon måste ju gå före eller bo under den andre.

När det gäller mera klassiska språkriktighetsfrågor, sådana som ibland kallas för käpphästar, säger han följande i förordet (RS:IX):

Många språkfel, som bruka beivras med stor kraft och hetta, te sig vid bredare och djupare undersökningar som jämförelsesvis obetydliga skönhetsfläckar, medan andra fel, i varje särskilt fall ofarliga nog, visa sig kräva långt allvarligare uppmärksamhet såsom yttringar av utvecklingstendenser med stor räckvidd.

Det är intressant att konstatera att redan Wellander kallar vissa, ofta påtalade, normbrott för «skönhetsfläckar». Av den nutida språkmannen Ulf Teleman kallas de «etiketsbrott». Skillnaden verkar inte vara så stor.

Riktig svenska i förhållande till föregångare och efterträdare

För att få någon uppfattning om Wellanders roll, dels gentemot föregångarna, dels gentemot efterföljarna, har jag jämfört vad som sägs om tre olika traditionella språkriktighetsfrågor. De verk som undersökts är Nils Linder, «Råd och regler», 1886, Erik Wellander, «Riktig svenska», 1939 och 1973, Johan Palmér, «Språkriktighet och språkvård», 1955, Eskil Källquist, «Svensk språklära», 2. uppl. 1956 (lärobok för skolan), Rebbe-Gullberg-Ivan, «Svensk språklära», 1961 (lärobok för skolan) samt Åke Åkermalm, «Modern svenska», 3 uppl. 1979.

De språkliga drag som jämförelsen gäller är:

- 1) Bruket av så kallat dubbelt supinum, t.ex. *kunnat haft, hunnit sett* i stället för *kunnat ha, hunnit se*, dvs. en supinum följd av supinum i stället för av infinitiv.
- 2) Samordning av relativsats med attribut i annan form: *en bok med många bilder och som är lätt att läsa*. Konstruktionen kallas här *och som* för korthets skull.
- 3) Bruket av satsfläta av olika typer, från mildare som *De vilja ha fina hattar, som man måste resa in till staden för att köpa* eller *Detta pris tycker han är för högt till djärvare som Han kom att tala om brevet, som hon inte visste, att det blivit offentliggjort* eller *Den boken dog Anna om hon läste*. Satsflätan innebär att ett led sätts främst i en sats, trots att det syntaktiskt sett hör hemma i en senare underordnad sats.

TABLÅ ÖVER KOMMENTARER TILL TRE SPRÅKLIGA DRAG

Linder (1882) 1886	<i>dubbelt supinum</i> ett fel som måste sorgfälligt undvikas; s. 144	<i>och/men/eller som</i> vanlig osed s. 217 mycket vanligt logiskt riktigare är . . . ; s. 535	<i>satsfläta</i> ganska vanligt, rätt svårt att undvika . . . orimligheter i vardagsspråket (ex.), s. 216 ytterst vanlig, spelar stor roll i alla stilarter, icke på sin plats i vårdad skriftlig framst. med strängare logiska krav — kan bli tvetydig — det ologiska ligger i öppen dag — onekligen smidig — bör undvikas om den osökt kan ersättas, alltid om den ger anledn. till missförstånd. Slutord: naturlig uttrycksform, lägre på stilskalan, är att föredra framför en logiskt otadlig, som lå- ter krystad och osvensk; s. 503—513 resp. s. 237—240.
Wellander 1939	tillhör mindre vårdat talspråk. I skriftspråket är denna olo- giska konstr. otillätlig; s. 277	=	=
» 1973	=	=	=
Palmér (1944) 1953	har gamla anor i språket o. uppträder tidigt i skrift men ogillas numera; s. 94	. . . bör icke . . . Olämpligt: /ex./; s. 154	undviks i formella stilarter — smidig — bör undvikas då konstr. blir tvetydig eller klumpig; s. 120
Källquist 1956	i talspråket stundom felaktigt använt, sup. måste förbindas med infinitiv; s. 158	ej tillåtet att sam- ordna sats med en bestämning . . . blir korrekt om . . . ; s. 243 mycket vanligt fel; s. 111	utpräglad talspråksföreteelse — godtogs tidigare ej alls i vårdat skriftspråk — på god väg att vinna insteg — bör anv. med för- siktighet, helt undvikas om den kan vålla missförstånd — inte helt tillfredsställande för tanken — smidig; s. 248—249
Rebbe-Gull- berg-Ivan, 1961	—	—	man bör vara försiktig — missförstånd kan uppstå; s. 113
Åkermalm (1966) 1979	mycket vanligt i oreflekterat talspråk . . . i skriftspråk måste d.s. undvikas; s. 85	rätt vanligt . . . klokt att undvika . . . mindre lämpligt. Ett språkbruk som inte bör imiteras; s. 181	hög frekvens i talspråk — stadigt fotfäste i flera centrala stil- arter — effektiv uttryckstyp — teoretisk risk för missupp- fattning — <i>kan</i> vålla oklarhet — djärva typen väsentligen tal- språklig — i skriftspråk föredras . . . ; s. 158—161

I fråga om den rena formsaken, dubbelt supinum, är hållningen ungefär densamma i alla böckerna. Den som skiljer sig från de övriga är Palmér, som anför historisk hävd men ändå varnar. Här kan noteras att Wellander mycket sällan anser att själva åldern hos ett språkbruk kan anföras till dess försvår, om han samtidigt finner bruket «ologiskt».

När det gäller *och som*-konstruktioner är Wellander påfallande mild i sin bedömning; han tar upp dem under vad han kallar «jämviktsregeln». Konstruktionen är enligt Wellander mycket vanlig; han visar hur den kan undvikas men säger i övrigt ingenting. Alla de övriga, både föregångare och efterföljare avråder i klarare ordalag.

I fråga om satsfläta är Wellander mycket utförlig och resonerande. Han argumenterar både för och emot, och hans båda argument — där smidigheten får tala för och risken för missförstånd får tala emot — övertas av senare handboksförfattare.

I sin doktorsavhandling «Studentsvenska» har Ebba Lindberg undersökt studentuppsatser och lärarnas rättningar i dem under perioden 1864 till 1965 och bland annat särskilt behandlingen av satsfläta. I materialet från 1800-talet fann hon knappt några alls; därefter förekom vissa enstaka i uppsatserna fram till 1950, varefter de märkbart ökar i frekvens. Lindberg säger att lärarnas rättningfrekvens ökar samtidigt som satsflätorna blir fler. Hennes materialredovisning visar dock att man under perioden från sekelskiftet och fram till 1960 rättade förekommande satsflätor ungefär lika ofta; skillnaden är att de blev så mycket vanligare efter 1950.

Lindberg gör en intressant bedömning av Wellanders insats i sammanhanget (1973:306—318). Hon menar att hans utförliga behandling av fenomenet i Riktig svenska bör ha höjt observansen hos lärarna. Men trots hans resonabla inställning — han varnar ju för pedantiska eller tafatta sätt att undvika satsfläta — så kan just det att han ändå ger så många uppslagsrika förslag till omskrivning ha stärkt uppfattningen att satsfläta är principiellt felaktig. Hon påpekar också att hon inte funnit något fall då läraren ändrat en krystad konstruktion *till* satsfläta.

Wellander ville alltså sätta en sorts lämplighetsnorm för bruket av satsfläta. Av detta fall kan man, tror jag, dra en slutsats som gäller generellt. Nämligen den att lämplighetsnormer har svårt att få giltighet, eftersom giltighet förutsätter att man kan formulera normerna klart och hänvisa till dem. Att praktisera sådana normer är inte svårt, men att förklara dem är svårt och det är just vad lärarna måste göra.

Härmed är vi inne på frågan hur mycket Wellander har påverkat praktiserandet, accepterandet och giltigheten av de normer som han behandlat. Jag vill påstå att han har förstärkt normgiltigheten. Det kan man märka bland annat på att den som inte vill godta Wellanders utsagor som skäl för rättelse, vid tvist ofta blir den som måste argumentera. Detta var naturligtvis fallet oftare under de gångna decennierna än i dag. När det gäller acceptansen har han säkerligen genom sina resonemang övertygat åtskilliga, kanske främst vana, skribenter på olika håll, inklusive i förvaltning och domstolar. Jag vågar påstå att Wellander har haft inflytande genom att så ihärdigt sätta upp tankereda och klarhet som mål för sakproseskribenter. När det så gäller själva praktiserandet är det mycket svårt att säkert konstatera någonting.

Man kan naturligtvis se efter vad som har hänt med Wellanders normer och fundera på hur de skulle hanteras i en ny handbok. Tre typfall kan urskiljas när det gäller de rena bruksanvisningarna, de tekniska språknormerna:

- 1) Status quo. Brott mot normen förekommer fortfarande, samtidigt som normen har viss giltighet i medvetandet hos folk. Här kan man antingen fortsätta att varna eller försöka upphäva giltigheten. Ett exempel på en sådan norm är regeln mot dubbelt supinum.
- 2) Normen har förändrats. Brotten mot normen är så allmänna och så regelbundna att man i praktiken har en ny norm. Samtidigt har accepterandet och framför allt giltigheten hos den gamla normen inte helt upphört. Den nya normen måste därför beskrivas för att bli accepterad och få giltighet. Ett exempel på en sådan norm skulle kunna vara bruket av *vars* för «vilkas», alltså till korrelat i plural.

Bruket av *vars* i betydelse *vilkas*, med syftning på en pluralis, är synnerligen vanligt men stöter ett mera granntyckt språköra och bör därför undvikas (RS:260).

Företeelsen har för övrigt fått början till ett godkännande i fjärde upplagen:

Som genitiv till *som* brukas numera *vars* även med syftning på en pluralis . . . Detta bruk stöter många men har den fördelen att det oböjliga *vars* liksom *som* kan användas oberoende av korrelatets genus och numerus (RS 1973:132).

- 3) Normen har vunnit. Normen praktiseras allmänt, har accepterats och har full giltighet. Den behöver alltså inte längre formuleras i en handbok i språkriktighet. Exempel på sådana normer skulle kanske kunna vara varning mot omvänd ordföljd efter *och* och *men*, såsom i *Avdelningen anser att mötesförbuden varit fullständigt omotiverade, och uttalar avdelningen sin bestämda protest* (RS:434; IV:217) eller varningen mot «germanismen» *Arbetena måste utföras möjligast fort i stället för fortast möjligt* (RS:199; RS 1973:103). Helt säker kan man dock inte vara på att dessa och liknande uttryckssätt saknar all aktualitet.

När det gäller Wellanders övernormer, *klarhet*, *enkelhet* och *korthet* råder väl ingen tvekan om att dessa normer är fullt berättigade med hänsyn till skriftspråkets grundläggande funktion som kommunikationsmedel. De är fortfarande både giltiga och accepterade, om än inte alltid praktiserade.

Wellanders insats för dessa övernormer kan bedömas på flera sätt. Å ena sidan tog han språket på allvar och gisslade — inte skönhetsfläckarna, etikettsbrotten — utan formuleringar som visar tankeoreda, som utgör tomt blomsterspråk eller är onödigt krystade. På så vis har han nog hjälpt till att skärpa många blick för språket och höja känsligheten. Å andra sidan gör hans spydiga kommentarer att man som rådsökare kan känna sig osäker och vilja ta avstånd. Jag tror

faktiskt att den sarkastiska tonen, som visserligen roar många, ändå kan ha motverkat sitt syfte, i synnerhet om skollärare i vissa fall tog just tonen till föredöme och inte bara resonerandet.

Emellertid är dessa övernormer fortfarande värda att formuleras, exemplifieras och diskuteras.

Den allra viktigaste lärdomen som man kan dra av Riktig svenska är nog ändå att det är meningsfullt att försöka sätta upp eller styra fram en så rimlig *bör*-bild, så vettiga giltighetsnormer som möjligt, bland annat genom att försiktigt resonera om vissa etiketsbrott. Det rena systemtänkandet kan överlämnas åt grammatikförfattarna, det är inte språkvårdarnas problem. Men vi bör beskriva *bör*-bilderna i dessa system av normer, som styrs både av praxis och av föreställningar i huvudet på folk. Vi kan inte bortse från föreställningarnas realitet. De finns.

Litteratur

- Bartsch, Renate, *Norms of Language. Theoretical and Practical Aspects*. Longman, London and New York 1987.
- Källquist, Eskil, *Svensk språklära för realskolestadiet*. 2 uppl. CWK Gleerups förlag, Lund 1956.
- Linder, Nils, *Regler och råd angående Svenska språkets behandling i tal och skrift*. Stockholm 1886.
- Lindberg, Ebba, *Studentsvenska. Studier i stockholmsabiturienters examensuppsatser 1864—1965*. Skriptor, Stockholm 1973.
- Palmér, Johan, *Språkutveckling och språkvård*. 3 uppl. CWK Gleerups förlag, Lund 1953.
- Rebbe, C., Gullberg, H. & Ivan, N., *Svensk språklära*. Svenska bokförlaget, Stockholm 1961.
- Sigurd, Bengt, "Ordboken, ordlistan och några andra av Svenska Akademiens språkliga insatser under 1900-talet" I Allén, Loman & Sigurd, *Svenska Akademien och svenska språket*. Norstedts, Stockholm 1986.
- Wellander, Erik, *Riktig svenska*. Svenska Bokförlaget, P.A. Norstedt & Söner, Stockholm 1939.

— *Riktig svenska*. Fjärde omarbetade upplagan. Esselte Studium, Stockholm 1973.

Åkermalm, Åke, *Modern svenska. Språk- och stilfrågor*. 3 uppl. LiberFörlag, Lund 1979.